

Valóság: Létezés, létet, valahova tartozást és valahonnan való származást kifejező, a „van” ige melléknévi, „való” alakjából képzett főnév. Nagyjából azonosítható a görög *ouszia* és a latin *realitas* fogalmával, noha ezek értelmezése filozófiai felfogástól függően változott. A jelentésmódosulások elkísérik a latin által formált nyelvek fogalmait (*realidad, réalité, reality* stb.), valamint a német *Wirklichkeit* (és a kapcsolódó germán nyelvek több, ezzel rokon) kifejezését. A magyar szófejlődés az ismert feljegyzések tükrében egyenletes, már legkorábbi előfordulásaiban is a fenti definíció értelmében szerepelt. A ~ jelentését a mai napig nagyban befolyásolja a latin kifejezés átvett alakjával való azonosítása (a magyarban: realitás), amely számos modern nyelvben hasonlóképpen előfordul (*Realität* stb.). A magyar kifejezés gazdagságát kapcsolódó alakjai és ezek jelentéselágazásai adják (való [igaz], valahova, valahonnan való, valóban, valójában, valódi stb.). József Attila az „igaz” és a „valódi” kapcsolatát filozófiai célzattal különböztette meg *Thomas Mann üdvözlése* c. versében: „Te jól tudod, a költő sose lódit: / Az igazat mondd, ne csak a valódit!” Itt az „igaz” mélyebb a „valódinál”, ami jelzi, hogy a költő tudatában volt az egyetlen fogalmat kétféleképpen kifejező nyelvek szemantikai lehetőségeinek. Szerinte a „valódi” a köznapi ~, míg az „igaz” a szellemi ~. Ez a megkülönböztetés mutatja, hogy a ~ sokértelmű kifejezés, amit a következő modellekben foglalhatunk össze: 1. Köznapi ~. 2. Lelki vagy pszichikai ~. 3. Tudományos ~. 4. Társadalmi-kulturális ~. 5. Történeti ~. 6. Utópikus ~. 7. Filozófiai ~. 8. Apokaliptikus ~. Áttekintésünket rövid összefoglalás zárja. E sokféleség mellett fontos leszögezni, hogy a ~ nem jelent felülbíráhatatlanságot vagy függetlenséget (akár érzéki, akár logikai vagy metafizikai értelemben), hanem ezzel szemben ~egészt, azaz be- és kiteljesedett közösséget a ~ valamennyi mozzanata között, amely közösség minden elemében és teljes egészében →újdomság. ●

Ad 1. Köznapi ~on elsősorban a külső érzékszervek nyújtotta tapasztalat egységét értjük, általában az optikai tapasztalat dominanciájával. A látás nyújtja a leghatározottabban a külvilág azon tapasztalatát, amely megvan, ott van, létezik. Noha gyakorta tévedünk, érzékcsalódás áldozatai lehetünk, a köznapi optikai tapasztalatot nehezen bíráljuk felül. A tapintásra épülő taktilis tapasztalat a látáshoz hasonlóan szilárd ~képet ad, ez azonban lokális és formátlan, míg a látás átfogó és formált. A hallásra épülő tapasztalat szorosabb kapcsolatban van a belső, érzelmi világgal, míg a szaglás még szubjektívebb jellegű, elnagyolt. Ezt a vonalat az ízlelés viszi tovább és juttatja bensőséges állapotba, amely egyben a leghatározottabban szubjektív is (lásd a latin mondást: „de gustibus non est disputandum”, „ízlelésekről nem vitatkozunk”). A külsőnek nevezett érzékszervek egyfajta skálán helyezkednek el, amelynek egyik szélén a legszélesebb értelemben véve objektív, optikai, a másikon a szubjektív, ízlelési tapasztalat áll. A ~fogalom annak megfelelően változik, hogy melyik érzékszerv dominanciája alatt fogjuk fel.

– A külső érzékek körét kiegészíti az egyensúlyérzék, amely átmenetet képez a belső érzékelés, a propriocepció világába. Saját testünk, testhelyzetünk, tagjaink önmagában vett állapota vagy egymáshoz való viszonya, továbbá élénkség és fáradtság, éhség és szomjúság, az anyagcserével összefüggő érzékelések stb. világossá teszik, hogy a belső érzékelés köre szélesebb, mint a külső érzékelésé, sőt a külső érzékelés csak a belső közvetítésével formálódik meg. A mások mellett →Arisztotelész által is megállapított „közös érzék” (*aiszthésisz koiné, sensus communis*, vö. uő, *De anima* [magyarul: A lélekről, in: *Lélektfilozófiai írások*, 1988], III, 1, 425a27) eredetileg az érzékszervek szintézisalkotó szerveként szerepelt, csak később vált helytelenül „józan észként” (*common sense*, közös érzékelés, „gyakorlatias ítélet”) fordított fakultássá. – Rudolf Steiner (→antropozófia) 12 érzéket különböztetett meg. A „fizikai érzékek” közé sorolta a tapintást, az életérzést, az önmozgásérzést, végül az egyensúlyérzést. A „lelki érzékek” között helyezte el a szaglást, az ízlelést, a látást és a hőérzést. A szellemi érzékek között fogta fel a hallást, a nyelvérzékét (annak észlelését, hogy beszédet hallunk), a fogalomérzést (annak felfogását, hogy értelmes beszédet hallunk), és végül az énérzést (annak a tapasztalatát, hogy én én magam vagyok és nem valaki más; lásd uő, *Das Rätsel des Menschen* [„Az ember rejtélye”], GA 170, 3, 1992. Továbbá Albert Soesman, *The Twelve Senses*, é.n.. Magyarul: *Tizenkét érzék*, 1998). E felfogásban az „érezékelés” különféle szinten értelmeződik, gyakran az →ézés és az →észlelés fogalmaival kapcsolódik össze. Hagyományosan az „érezékelés” inkább a külső észlelést, az „ézés” az indulati érzést, míg az „észlelés” egészes, szellemi tartalommal bíró felfogást jelent. Mindez világossá teszi, hogy a köznapi ~ az érzékelés, ézés, észlelés dimenzióinak a függvénye, s ez akkor sem változik meg jelentősen, ha az érzékelési folyamatban mérőműszereket helyezünk el, mivel ezek adatait végül is a köznapi érzékelés alanyainak kell mérlegelniük. A ~ köznapi fogalma tehát észlelésfogalom, azaz az észlelések valamely vonatkozására, kombinációira, szintéziseire vagy adott esetben műszeres és matematikai értékelésére vonatkozik. Ezen utóbbi esetben azonban komoly szakmódszertani és elméleti problémák lépnek fel, pl. a →kvantumfizika szerepe az efféle érzékelésekben, folyamatokban és értékeléseikben. ●

Ad 2. A lelki vagy pszichikai ~fogalom már jelen van a köznapiiban is, de ettől erős elkülönültségben áll fenn mint egyes élőlények, emberi személyek „lelki ~a”. Lelki ~ megjelenik az állatvilág egyedeiben és csoportjaiban is, amelyek vizsgálata mind a mai napig számos megoldatlan kérdésre keresi a választ, amelyek főképpen az állati észlelés és együttműködés látványos eseteire vonatkoznak (pl. növények kommunikációja, méhtánc, seregélyrajzás mozgásképe, vándormadarak tájékozódása stb.). Hajlunk arra, hogy a ~ot érzelmi, tudati, „lelki” állapotaink szerint fogjuk fel, értelmezzük és értékeljük. ~on ilyenkor

nem a külső érzékek által közvetített világot, hanem belső észlelésünk világát értjük. Az érzékrendszerünk eleve ebbe az irányba tereli a felfogásunkat, hiszen hamar megértjük, hogy még a leginkább objektívnek tekintett külső észlelésben, pl. a látásban is vannak egyéni sajátosságok (pl. színek meghatározásában), s a többi érzékszerv kapcsán egyre növekvő szerepe van az alanyi felfogásnak. Az is világos, hogy az ember esetében minden érzékelés valamilyen szintű fogalommal jár együtt, a fogalom pedig az észlelő én önfelfogásában gyökerezik, azaz látnivaló, hogy a lelki vagy pszichikai ~ alapvető. Az →idealizmus túlmegy ezen a felfogáson és azt állítja, hogy valójában minden ~ végeredményben idea, azaz maradandó szellemi fennállás, aminek csupán függvénye a külvilág. Az „idea” fogalmának érzéki benyomásként, képzetként való értelmezése eltér az eredeti idealizmustól, amelyben a szellemi fennállások önállósággal és állandósággal, akár örökléttel is bírnak. →Platón szerint a világegyetem valamiképpen egybevág a lélekkel, azaz a lelki ~ egyben a világ ~a is (uő, *Timaiosz* 47b, ahol a szerző a csillagok mint értelmes lények mozgásának magunkra való alkalmazását tekinti a gondolkodás feladatának). Az idealizmus későbbi fejleményei az örök ideákat vagy eszméket egyre inkább az egy →Isten gondolataiként értelmezték (így →Plótinosz, →Ágoston, →Bonaventúra, →Tamás vagy →Suárez). Az →ismeretelméletben érvényre jutó →empirizmus ellenhatásként jött létre a ~ mint a priori elgondolása elsősorban →Kant munkásságában, ahol a ~ egyfelől a megismerhetetlen önvaló (*Ding an sich*) birodalma, másfelől az ész eleve adott szerkezete. Míg az empirizmus ~fogalma szükségképpen szkepticizmushoz vezet (mivel nem képes bevonni a megismerés feltételeit), az a priori idealizmus nem képes a ~ot egységesen elgondolni. Ezen segített →Hegel szintetikus felfogása, amely szerint a ~ egyetemes, történelmi-metafizikai beteljesülés. Noha Hegelt követően a filozófiai érdeklődés egyre határozottabban az empirikus kutatások felé fordult, éppen a pszichológia körében tört át a ~ sajátosan pszichikai felfogása, ti. →Brentano észleléseleméletében (→pszichologizmus). Erre épült →Husserl tapasztalati alapú transzcendentális idealizmusa, amely meg kívánta haladni mind a Kant-féle dualizmust, mind a Hegel-féle spiritualizmust. A napjainkban népszerű pánpszichizmus szerint a ~ minden pontján és egészében is elme-jellegű (mentális, intellektuális), bár gyakran homályban marad, mit kell ezen a vonáson értenünk. Egyesek szerint a tudat axiomatikusan alapvonása a valóságnak, amelyről fenomenálisan tudunk (s ezért szükségképpen teljesülnie kell), noha problematikus annak meghatározása, mit jelent a tudat (vö. Philip Goff, *Consciousness and Fundamental Reality*, 2015; „Tudat és alapvető valóság”, 2. old.) E felfogásokhoz közvetve kapcsolódik a →tervszerűség (*intelligent design*) törekvése, amely szerint a ~ másra visszavezethetetlen információs komplexitások egysége, aminek a fizikai világ csupán egy

aspektusa („információs realizmus”, vö. William A. Dembski, *Being as Communion: A Metaphysics of Information*, 2014; „Közös lét: Az információ metafizikája”). •

Ad 3. A tudományos ~felfogás főképpen a következő halmazokból áll: matematikai-logikai, kémiai-biológiai, kozmológiai-fizikai, információs ~felfogás; periferikus közelítések. Az első csoportot kivéve összekötő kapocs a →Darwin nevéhez köthető, →evolúciós ~kép. A természetes biológiai evolúció felfogása, amely létrehozása óta sokat finomodott, lényegében azt állítja, hogy amit ~ként ismerünk, évmilliók során alakult ki a próba-szerencse (*trial and error*), ill. a természetes kiválasztódás (*natural selection, survival of the fittest*, „a legügyesebb életben marad”) vonalát követve. A felfogás kezdetben a biológiai fajok eredetére vonatkozott, később kiterjesztették a fizikára, a kozmológiára, a lélektanra, végül – a „mém” fogalmának bevezetésével – társadalmak és kulturális formák körére is (vö. Richard Dawkins, *The Selfish Gene*, 1976; magyarul: *Az önző gén*, 1986). Az evolúciós megközelítés ma a standard tudományos felfogás tág kerete, amely széleskörűen magyarázza a természeti világ kialakulását és sokféleségét. További okfejtéssel szolgálhat olyan kérdésekben is, mint a világegyetem kialakulása, a Föld kozmikus pozíciója, valamint másféle természeti formák megjelenése a földtől különböző környezetben. A biológia mellett ezért növekvő szerepe van egyéb evolúciós tudományoknak, mint amilyen a genetika, informatika, etika és esztétika, melyeknek áttekintése sajátosan filozófiai feladat (vö. Richard Joyce, szerk., *The Routledge Handbook of Evolution and Philosophy*, 2018; „Az evolúció és filozófia Routledge kézikönyve”). Mindazonáltal az evolúciós ~kép egységes kiterjesztése módszertani és tartalmi nehézségeket okoz a kvantumfizika eredményei tükrében, ami észlelésünk szerkezetét és tartalmát megfosztja a hagyományos, naturalista objektivizmustól (→naturalizmus). Ennek alapján egyelőre nem beszélhetünk jól formált evolúciós ~képről. De ha létezne is ilyen, mint ahogyan egyes szerzők állítják (mások mellett Daniel Dennett, Richard Dawkins), az evolúciós ~felfogás számára rendkívüli kihívást jelent nemcsak az →antropikus elv keretében tárgyalt finomhangolás kozmikus jelensége, hanem a tervszerűség (*intelligent design*) köréhez tartozó felfedezések növekvő száma is. Ez utóbbi kör olykor ideologikusan lép fel, ám felfedezéseinek jelentősége elérte azt a kritikus szintet, ami tudományos értékelését elkerülhetetlenné teszi (vö. Thomas Nagel, *Mind and Cosmos. Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Almost Certainly False*, 2012). Kiemelten jelentős e téren az élővilág kémiai finomhangolásának ténye (vö. Steinar Thorvaldsen – Ola Hössjer, Using statistical methods to model the fine-tuning of molecular machines and systems, *Journal of Theoretical Biology*, 501, 2020, 110352; s általánosabban Marcos Eberlin, *Foresight: How the Chemistry of Life Reveals Planning and Purpose*, 2019). Mindezen túl az evolúciós ~kép nem ad választ arra a kérdésre, hogy „Miért

van valami és miért nincs inkább semmi?” (vö. G. W. Leibniz, *Principes de la nature et de la grâce*, 1714; magyarul: A természet és a kegyelem ésszerűen megalapozott elvei, uő, *Válogatott filozófiai írások*, 1986). A ~ evolúciós koncepciójában maga a felfogás kerete, forrása és célja nem vonható be a felfogásba, vagyis e ~kép nem lehet teljes. Észlelhető az evolúciós ~kép tudományideológiai karaktere is, amely retorikai érvekkel és eljárásokkal igyekszik eljárnival rivális felfogásokkal szemben (vö. Denis R. Alexander, Ronald L. Numbers, szerk., *Biology and Ideology from Descartes to Dawkins*, 2010; „*Biológia és ideológia Descartes-tól Dawkins-ig*”). Ekképpen a tudományos ~kép jelen állapota megerősíti →Kuhn paradigmaelméletét, amely szerint a tudományos ~képek minták, amelyek a történelem folyamán újra meg újra megoldhatatlannak bizonyuló problémákkal szembesültek, amelyek plauzibilitásukat aláásták, ahogyan egyebek mellett az archaikus geocentrikus világgéppel is történt. Az evolúciós ~kép további kritikáját tartalmazza a világegyetemnek mint komputerprogramnak a felfogása (vö., Seth Lloyd, *Programming the Universe: A Quantum Computer Scientist Takes On the Cosmos*, 2007, „*A kozmikus program: Egy kvantumszámítógépes szakember gondolatai a világról*”), amely szerint az univerzum nem más, mint kvantumkomputer, vagyis információgenerátor, amihez azonban olyan tervszerűségnek kell teljesülnie, ami a természetes kiválasztódás naturalista hipotézisét felülírja. Felmerül az a lehetőség is, hogy a ~ teljesen szimulálható efféle számítógéppel (ahogyan ezt a népszerű *The Matrix* [1999 stb.; magyarul: *Mátrix*, rendezte Lana Wachowski és Lilly Wachowski] már többszörösen bemutatta). Ezen megközelítésben a ~ entrópiában kifejezett információhalmazként írható le, amelyben minden lokális változás az egész egyensúlyi állapotának megmaradása mellett történik. E felfogás fontossága abban áll, hogy a ~fogalmat elkülöníti a naturalisztikus fizikai és evolúciós dogmától és →információként fogja fel. – A periférikus tudományos ~értelmezéseknek több köre is létezik, itt csupán a legfontosabbakat említjük, amilyen a parapszichológiai, amely a köznapi ~ tényyszerűségét okadatolt és elemzett, a pszichológia határán mozgó jelenségek oldaláról kezdi ki, nevezetesen egyfajta, a naturalizmuson túli ~ demonstrálásával. Az idetartozó jelenségek széles köre a jelen környezetben nem taglalható, de említendő az automatizmus (automatikus írás, rajzolás, festés), a mediális jelenségek (pl. médiumok ismeretei eltűnt személyekről), testen kívüli és halálközeli tapasztalatok (a tágabb tudományfilozófiai jelentőséghez is lásd Pim van Lommel, *Consciousness Beyond Life. The Science of the Near-Death Experience*, 2007; magyarul: *Végtelen tudat. A halálközeli élmények tudományos olvasata*, 2018). ●

Ad 4. Több felfogásban a ~ az emberi társadalmak teljesítménye. A →Comte által megalkotott →szociológia kifejezés már →Durkheim munkái óta úgy mutatta be a ~ot, mint amely számunkra lényegében közösségi vagy társadalmi (miközben a ~ más vonatkozásait, anyagi

jellegét nem vonja kétségbe). A szociologizáló felfogások közül több is átlépi azt a vörös vonalat, amely az önmagában vett anyagi ~ és a társadalmi ~ között húzódik. →Marx, aki e felfogások egyik eredője, az ember egész ~képét társadalmi-történeti helyzetéből vezette le. Eszerint a ~, amelyet a „polgári tudományok” írnak le, osztálytudat kivetítése. Ezt csak az osztály nélküli társadalom objektivitása múlhatja felül a proletariátus politikai uralmán keresztül. Durkheim ennél szerényebb célt tűzött ki a „társadalmi tények” elméletével, amennyiben ezek nem egyes társadalmi osztályokhoz kötöttek és nem is írják felül a természettudományok ~képét, ám a csoportosság önálló ~ voltából adódóan mégis önálló ~státussal bírnak. A társadalmi ~ döntő dimenziója az ember ~felfogásának, ez határozza meg minden más metszetét annak, amit ~ gyanánt ismerünk. Jól mutatja ezt unokaöccse, Marcel Mauss (1872 – 1950) elmélete az ajándékról (→adomány), amely feltételezi ugyan a társadalmi-tól független, anyagi ~ot, de önmagában is ~alkotó, ti. a társadalmi-közösségi interakciók hálózatát létrehozó, mozgásban tartó és ekképpen alapvetően ~formáló erő. →Weber egyfelől eltért a szociológia korábbi képviselőitől a módszertani individualizmus bevezetésével, másfelől messzebbre is ment amazoknál, amikor a „kulturális ~ot” mindenkor adott szempont szerint értett ~ként fogta fel azt állítva, hogy egy, a szempontokat meghaladó, önmagában álló objektív ~ valójában nem létezik („A lelkiismeretünk finomításához és élesítéséhez hasonlóan teoretikus tudásunk – például akár szabatos természettudományi vagy matematikai tételeink is – kulturális termék.” Uő, Die „Objektivität” sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, 1904; „A szociológiai és sociopolitikai ismeret ’objektivitása’”; *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 19, 1904, 28. old.). E felfogás tehát a tudat, az öntudat és a lelkiismeret körét nemcsak fejleszthetőnek, hanem egyben ~meghatározónak is látta. Ezen álláspont további megfogalmazását nyújtotta Peter L. Berger és Thomas Luckmann *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge* (magyarul: *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*, 1998) c. könyve, amelynek fő tétele, hogy az ember lényege a társas ~konstrukció. Alapformája a →nyelv, társadalmi kifejeződése eredendően a →vallás és a →művészet. E nézetet John Searle logikai élességgel fejtette ki *The Construction of Social Reality* (1995; „*A társadalmi valóság konstrukciója*”) c. munkájában, ahol bevezeti a „társadalmi intencionalitás” fogalmát, amely meghaladja a módszertani individualizmust, amennyiben a „mi-tudatot” minden individuum sajátjának tekinti, pl. egy mérkőzés játékosaként vagy a pénzhasználat során. Searle élesen elkülöníti a „durva tények” világot az azok értelmezéseképpen létrehozott kulturális tények világtól, amelyek körében számára is a legalapvetőbb a →nyelv. Searle képlete szerint „x nem más, mint y c-ben” azt jelenti, hogy egy természeti tény értelemegységként jelenik meg egy

adott szituációban, pl. egy doboz Marlboro cigaretta cseréértéket hordozó pénzeszközként jelent meg Moszkvában a szovjet állam 1992-es összeomlását követő körülmények között. A kulturális ~ ugyan nem írja felül a fizikai törvények ~át, ám nyelvünk és az általa hordozott kultúra, a maga intézményeivel, átfogóan meghatározó. Miként mások kifejtették, a nyelvben jelentérendszer működnek, ezért a ~ mint kultúra jelentérendszer feltárására, értékelésére vonatkozik. → Cassirer rejtjel-elmélete a ~nak mint chiffre-rendszernek a felfogásán nyugszik. Ettől nem áll távol → Jung archetípus-elmélete, a XX. sz. második felében kibontakozó → hermeneutikai jelentéelméletek (→ Ricœur, → Gadamer, → Derrida), amelyek sokszor tisztázatlan viszonyt feltételeznek az önmagában vett (fizikailag vagy metafizikailag értett) ~, illetve ennek nyelvi és kulturális értelmezései között. A kortárs társadalomelméletek gyakran jelennek meg rendszerelméletként és kommunikációelméletként (→ rendszer, → Luhmann), amelyek speciális elágazása a világrendszerek elmélete, amelyben a történeti, rendszer- és kommunikációelméleti, illetve politológiai felfogások összekapcsolódnak (Tomas R. Shannon, *An Introduction to the World-Systems Perspective*, 1992; „Bevezetés a világrendszerek perspektívájába”). Itt az a kérdés, hogy a történeti-kulturális rétegek mögött miben áll maga a ~, már csak periferikusan merül fel, mivel alárendelődik a politikai-történeti szempontnak. E megközelítések jelentős része, miként a most említett munka is, neomarxista hatást mutatnak, aminek tartalma a ~ ideologikus értelmezése (→ ideológia), politikai és kulturális átformálása, vagyis a ~nak mint materiális-történeti anyagiságnak a felfogása, amelyet az ember és közösségei belátásuk – és főképp materiális érdekeik – szerint alakíthatnak. A társadalomtudományokban ez gyakran keveredik egy adatokra hivatkozó, alkalmazott neopozitivizmussal. •

Ad 5. A ~ mint történet a fenti felfogás változata, de külön megfontolást igényel, mivel a ~ot, mélyebbre hatolva, az egyéni, közösségi és egyetemes események horizontján fogja fel. A történeti ~felfogás különbséget tesz a történet és a → történelem között, amennyiben az előbbi események többé-kevésbé szervezetlen halmaza, sorozata, az utóbbi azonban értelmes egész. Példaként vegyük azt, ahogyan egy szó betűi önmagukban nem értelmesek, de egy bizonyos módon rendezve értelmes szóvá, s maguk a szavak mondatba fűzve értelmes állítássá alakulnak. Egy bizonyos eseménysor önmagában véve alacsony szinten értelmes, de pl. egy dráma keretében elrendezve értelmes kifejezéssé változik, aminek „mondandója”, „üzenete” van, azaz általános érvényű állítást hordoz. Ehhez hasonlóan a történelem értelemegység, de nem ideális vagy érzéki, hanem sajátos, emberek, embercsoportok egymással való, időben kibontakozó interakciója, ezen interakció értelmes rendeződése. Ezen rendeződés tartalmazza a küzdelem, a versengés, a harc, a háború, az ütközet, az összeomlás, a tragédia és a dráma elemeit – olykor

akár komikus elemeket is –, amelyek „tanulságban” foglalhatók össze. Ez a tanulság az értelmesség konkrét kifejeződése, amely lényegileg a →rossz/gonosz cselekvést, ennek kibontakozását, végül összeomlását fogja át. Ilyenformán a történelem értelmességének döntő tényezője a rossz cselekvés létezése, hatékonysága, „tündöklése és bukása”, mindezen keresztül hozzájárulása ahhoz, hogy a történelem beteljesüljön. A ~ mint történelem ezt a mintát artikulálja. A felfogás képviselőinek állítása szerint nemcsak, hogy nincs semmiféle ~ ezen történelmi rendeződés nélkül, hanem a ~ éppen ez az elrendeződés akár kicsiben, akár nagyban, akár kronológiailag, akár metafizikailag, akár köznapi eseményeink, akár politikai történéseink körében. E felfogás szerint a ~ nem egyszerűen történetiség, hanem történeti értelemegység, azaz történelem, amelynek magva a történelmi esemény: olyan esemény, amely a drámai szembekerülést, bukást és helyreállást egyetlen, magas szinten artikulált mintában foglalja össze. A tudományágként értett történelem (pl. „a rómaiak története”) ennek a centrális eseménynek csupán perifériája; ha nem lépünk túl ezen a pozitivitáson, azaz a történet sorozatszerű, rendezetlen szintjén, nem juthatunk el a voltaképpeni történelem szintjére, azaz: valódi ~felfogáshoz. Eszerint a szokásos módon vett „történettudomány”, amely a pozitív események alapján magyarázó hipotéziseket állít fel, nemcsak a ~ megértésének van híján, hanem a történetiség megértésének is, amennyiben az utóbbi nem más, mint a történelem eseményszerűségének megértése. Minden ~felfogás történelmi kell, hogy legyen, ennek híján meddő idealizmus, értelmetlen történetiség, megértéshez soha el nem jutó pozitivitás marad. Mindebben a ~fogalom az érzéki és szellemi köröket átfogva voltaképpeni ~ként jelenik meg, amely nem határolódik el a köznapi tapasztalattól, a nyelvi-kulturális összefüggésektől, de a szellemi felfogástól sem, hiszen centrumában a ~ mint történelmi értelemegység áll. Egyes nehézségek mindazonáltal gyengítik a ~ mint történelem hitelességét, főképpen azon felfogások, amelyek a történelem értelmes egészét egy politikai hatalmi csoport felfogásával azonosítják, amely felfogás a ~ mintegy megformálását is elvégzi. Az ismert történelem egyes fejleményeiben felismerhetjük ezt a törekvést. Platón *Menexenosz* c. dialógusa az athéni történelmet fogja fel paradigmikus, értelmes történelemként, azaz ~leírásként. Szent Ágoston Róma elfoglalásában a krisztusi végítéletet látta (uő, *De civitate dei*, „Az Isten városáról”, Bevezető s különösen I. könyv, XXVIII. fejezet). A poszt-napóleoni korszakban →Hegel a porosz királyságban látta kifejeződni a szellem ténylegességét (G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821; magyarul: *A jogfilozófia alapvonalai*, 1971, §§ 257-259). A marxizmus egyes képviselői a történelmi beteljesedés szükségességét látták kifejeződni egyrészt Lenin alakjában, másrészt a szovjet államban, ami ekképpen ~formáló szereppel bírt (vö. Georg Lukács, *Lenin: Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken*, 1924; magyarul:

Lenin: Tanulmány Lenin gondolatainak összefüggéséről, 1924. Uő, *Történelem és osztálytudat*, 1971: „A kapitalizmus megsemmisítése [...] az emberiség egésze számára az összes fogfájások meggyógyítását jelenti”, uo., 46. old.). Végül a mai amerikanizmus egyes képviselői szerint az Amerikai Egyesült Államok világhatalma egyben a történelem beteljesülése is, legyen szó akár a liberalizmus győzelméről (Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, 1992; magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*, 1994), akár az evangéliumi küldetés ~beteljesítő feladatáról (Russell Kirk, *The Roots of American Order*, 1974; „Az amerikai rend forrásai”). Ezen felfogások nyitottak a történelmi csúcspontként bemutatott politikai formák visszasságait kimutató kritikák előtt. Ezzel együtt feltárják a történelmi ~felfogás széles körű érvényesülését. •

Ad 6. A történelmi ~felfogás egyik jellegzetes esete az →utópia. Utópikus valamely ~kép akkor, ha akár allegorikus, akár reális értelemben véve a normál →idő keretein túllépő világot ír le, amely a köznapi ~hoz képest tökéletes. Az utópikus ~felfogás gyökerei a vallási-mitikus túlvilági elbeszélésekig nyúlnak vissza, amelyek a legtöbb hagyományban megtalálhatók. A nyugati történelem kezdeteinél Platón *Állama* szolgál ilyen mintával, amely ideálisként bemutatott társadalmi rendet tár fel. Ez a rend, ahogyan a szöveg fogalmaz, „csak gondolatban létezik, mert ilyen sehol a világon nincs” (Platón, *Állam*, 592a-b, Szabó Miklós ford.). Ismét a szöveg szerint: „De az égben alighanem van egy minta annak a szemé előtt, aki ezt meg akarja látni, s a maga bensejét a látottak szerint megszervezni. Az mellékes, hogy van-e valahol, vagy lesz-e: mindenesetre csak ennek az államnak az ügyeit intézheti, másét semmi esetre sem” (uő, uo.). Az efféle felfogások már az ókorban is széles körben elterjedtek, amit bizonyít →Cicero *De re publicájának* (magyarul: *Az állam*, 1995) Scipio álma c. megmaradt része, amely túlvilágias fénybe burkolva mutatja meg a világegyetem szerves felépítését és benne a római állam történelmi küldetését. A ~ mint utópia felfogásának igazi virágkora a reneszánszsal kezdődik, amely nagy számban alkotott utópikus műveket (vö. Róth Márton, *Itáliai utópiák a reneszánszban*, http://real.mtak.hu/36672/1/Italiai_utopiak_a_reneszanszban_u.pdf, lásd még →*Morus Tamás*). A későbbiek során a legismertebb utópikus ~felfogású munkák Campanella *La città del Sole* (1609; magyarul: *Napállam*, 1942) c. írása, illetve Jonathan Swift *Gulliver`s Travels* (1702, magyarul: *Gulliver utazásai*, 1909) egyes fejezetei. →Bloch *Das Prinzip Hoffnung* (1954, „A remény elve”) c. munkájának második kötete több fejezeten át foglalkozik az utópikus felfogással és annak funkcióival. Mindez szorosan kapcsolódik a marxizmus világfelfogásához, amely olyan tökéletes társadalom történelmi elérésére irányul, amelyben minden reális tökéletesség megvalósul. Az utópikus ~felfogás legnagyobb nehézsége az, hogy reális-történelmi sorozatban logikailag kizárható olyan tökéletességi pont elérése, amelyet nem

követne ugyanezen a vonalon hanyatlás, felbomlás. Nem létezik örökösen megmaradó reális-történelmi tökéletesség a szó bevett értelmében (kezdvé az arisztotelészi *telosz* fogalmától a középkori *perfectiön* át a morális és retorikai fogalmakig elmenően). Leszögezhető, hogy az utópikus ~felfogás klasszikus-keresztény gyökerű elgondolás, amelynek logikailag koherens kifejtése a teológiai jellegű túlvilág-tanokban lelhető fel. Ezen felfogások immanenzizálása egy adott korszak világképe alapján legalábbis az áttekintés hiányát mutatja, s elkerülhetetlenül ellentmondásokhoz vezet. Így jobban érthető az is, hogy a marxizmus utópikus idealizmusa miért vezetett törekvéseinek történelmi összeomlásához, ~felfogása kudarcához. Mégis fontos kiemelni, hogy az utópikus ~felfogás egyes kritikái visszatérően olyan ismeretelméleti pozíciókat implikálnak, így pl. kezdetleges →empirizmust, →szenzualizmust, amelyek alapos megfontolások szerint hiányosak. Az utópikus felfogás összetett történelmi-filozófiai nézetrendszer, amelynek megbízható értékeléséhez a ~felfogások teljeskörű áttekintése és elemzése szükséges. Így pl. az utópikus ~felfogás veszélyeire figyelmeztetett Eric Voegelin *Die politischen Religionen* (1939, „A politikai vallások”), Hans Jonas *Das Prinzip Verantwortung* (1979, „A felelősség elve”) c. munkája, illetve, a →tradicionalizmus talaján állva, →Molnár Tamás *Utopia: The Perennial Heresy* (1969, magyarul: *Utópia: örök eretnokség*, 1993) c. könyve. •

Ad 7. A filozófiai ~felfogás egységes hagyományt képez, amely a ~feltárását célozta Platóntól Heideggerig, ill. a „filozófia végéig” (→filozófia). Ennek során már az ismert kezdetektől megjelent a törekvés, amely a köznapi ~ mögött mélyebb vagy magasabb, valódibb ~ot igyekszik feltárni, lett légyen az valamely elementum (tűz, víz, levegő stb.), vagy az ideák világa (Platón), avagy a forma és az anyag funkcionális egysége (Arisztotelész), továbbá az egyetlen, fény mintájára felfogott princípium kisugárzása (→Plótinosz). E fejlődésben döntő változást hozott a kereszténység (→keresztény filozófia), mivel ebben a világ és túlvilág (vagy másvilág) kettősége erőteljesen kihangsúlyozódott. A filozófia ~felfogása ezt a változást két módon fogadta be: a) A →teológia dominanciáját elfogadva; b) önálló ~felfogást kialakítva. Az (a) modellen belül egyes törekvések vagy egységben látták magukat a teológiai felfogással (pl. →Pseudo-Dionüsziosz, Szent Ágoston, Bonaventúra stb.), aminek során a teológiai tanok összefonódtak a filozófiaiakkal; vagy elkülönülten fogták fel a ~ot az egyes szaktudományok foglalataként, ösztudományként. A (b) modell két alaptípusa a szaktudományos eredményekkel azonosított filozófiai ~felfogás szorgalmazása (korai szószólója →Hobbes), illetve a metafizika vonalán kibontakozó, a teológiát is átfogó ~felfogás (pl. Johannes Duns →Scotus, ill. egyes pontokon további szerzők is, pl. Aquinói Szent →Tamás). A (b) modell nyomán jött létre a filozófia modernkori fejlődése (→modernség), amely vagy az empirikus és

kísérleti megismerést hangsúlyozta, s ennek eredményei alapján a teológiai ~felfogást bírálta, korigálta, illetve elvetette; vagy pedig újszerű ~felfogás kialakítására törekedett, aminek gyökere visszanyúlik a misztikus hagyományokba, az újkorban pedig oly szerzők jelezték kibontakozását, mint →Berkeley, →Spinoza, →Leibniz stb. E törekvésekben a ~ mélyebb és átfogóbb, mint amit a szaktudományok kutatásai feltárhatnak, de egyben a teológiai ~képet is meghaladja, korigálja, esetleg teljességgel el is veti. A klasszikus német filozófia (→német idealizmus) körében válik egyre markánsabbá a felismerés, hogy a filozófia feladata a ~ újszerű feltárása, végeredményben újszerű ~ felfedezése, létrehozása. →Kant apriori gondolkodása, →Fichte énfilozófiája, →Hegel szellemfilozófiája, →Schelling teozófiája e törekvés változatait mutatják, mígnem →Feuerbach és →Marx nyomán a cél már nem a ~ feltárása vagy felfedezése, hanem „megváltoztatása”, sőt megalkotása lett. Ezen megértési folyamatban számos gondolkodó vett részt, akik nevét itt nem lehetséges kimerítően felsorolni, de érdemes →Stirner említenünk annak kimutatásához, hogy a kevésbé ismert filozófusok is hozzájárultak e gondolkodás kialakulásához, amennyiben Stirner egyszerre folytatja Fichte énfilozófiáját és előlegzi meg →Nietzsche a ~ot mint létrehozandót szorgalmazó gondolkodását. A fenomenológia ugyanezen vonal folytatásaképpen →Husserl, →Scheler, majd Heidegger munkásságát tette lehetővé, amelyekben a ~ egyszerre feltárandó és létrehozandó, ti. maga a gondolkodás alkotja meg a ~ elgondolása által. Mindezen törekvések abban foglalhatók össze, hogy a ~ nem valaminő perennialis adottság, hanem a gondolkodásban egyrészt feltárandó, másrészt abban konstituálódó, ekképpen szükségképpen újszerű (→újdonság). Mindazonáltal e törekvések egyfajta racionalizmus foglyaként nem észlelték a ~ elgondolásának két alaplehetőségét, ti. a kereső és közlő gondolkodás különbségét, amely utóbbi az elmúlt időkben bontakozott ki különösen a ~ mint ajándék (→adomány) elgondolásában. Más megközelítésben, de hasonló felfogást fejt ki a revelációfilozófia is (→reveláció). Fontos felismerése az, hogy a filozófiai ~felfogás nem rögzítése, konstatálása valaminek, hanem hozzájárulás, mégpedig döntő, újszerű, megújító hozzájárulás, amiben a ~ mint „megújító újdonság” (→Vető Miklós) bukkan elő. E hozzájárulás vagy együttműködés azonban nem praktikus, nem gyakorlati, nem is elméleti vagy történeti, hanem merőben és tisztán valóságos. A ~ot itt nem valamely aspektusa vagy fázisa szerint vesszük, nem is önmagában vagy valamely vonatkozásában, hanem másra vissza nem vezethető, másképpen nem definiálható értelemben valósan vagy valóságosan.

Ad 8: A ~ apokaliptikus felfogása a fenti tartalmak egyes vonásainak élesebb artikulációját eredményezi, így különösen az elégtelen ~fogalmak apokaliptikus bírálatát, azaz ítéletét. Az ítélet fő állítása az, hogy az elégtelen ~felfogások jellemzője az →ellentmondás. Ám ez az

állítás nem igazolható empirikusan, ezért maga az állítás ellentmondásos. A korrekcióként →Popper által kifejtett falszifikációs tézis, amely szerint minden igaz állítás lényegi jellemzője, hogy elvileg cáfolható, nem mentes hasonló ellentmondástól, mivel mint axióma nem tehető ki cáfolatnak. A történetileg ismert, ellentmondásos ~felfogások sora hosszan folytatható, s még a legnagyobb szerzők, pl. Kant is, beleszaladnak egy-egy ellentmondás-csapdába, pl. a *Ding an sich* megismerhetetlenségének állításával (miközben bizonyos mértékben mégis megismeri). A →Lévinas által visszatérően hangsúlyozott →végtelen tézise széles körben ható ellentmondást tartalmaz, mivel a végtelent egyoldalúan mint →különbséget fogja fel, és nem észleli, hogy azáltal a végtelent lehatárolja (miközben a végtelen valós fogalmában a különbség szükségképpen azonossággal jár együtt). Korunk ezen a vonalon legelterjedtebb ellentmondása a másság (→más) hangsúlyos kifejtése az ismeretelmélet, az etika, a metafizika és a teológia körében. A ~nak mint másságnak az állítása önellentmondásos, mivel az állító nem veszi észre, hogy a másság felfogása egyben a másság megszüntetése is ebben a felfogásban, ti. fogalmi és tartalmi elsajátítása, ami mint ilyen a másság mint azonosság felfogását jelenti. A másság itt elveszíti maradéktalan totalitását, mivel felfogásra, elsajátításra, megértésre kerül. Ekképpen az apokaliptikus ~felfogás lényeges része a valótlanság leleplezése, amelynek elsődleges formája az öncáfoló ellentmondás, további formái között pedig megtaláljuk a tévedést és a hazugságot (vö. Mezei Balázs, *Vallásbölcselet*, 2005, 53–63 §§). – Az ilyen kritikák végigkövetésével egyfajta szókratészi állapotot érhetünk el, amire jellemző, amit Platón szerint Szókratész állított magáról, ti. csak annyit tud, hogy nem rendelkezik tudással (Platón, *Szókratész védőbeszéde*, 21d). Ám a ~ apokaliptikus felfogása nem elégedhet meg ezzel az ellentmondásos negatívummal, hanem ezen keresztül a valóság teljes fogalmát nyitja meg az újdonság feltárása által. Apokaliptikussága nem csupán az elégtelenség leleplezése, hanem pozitív értelemben a teljesség feltárása is, ami azonban nem jelenhet meg mint eleve kész, a priori – vagy bármiképpen adott – dátum, hanem sokkal inkább mint ebben a feltárásban kibontakozó, újszerű ~. Ez a gondolat összefügg a nyitottság más vonalon hangsúlyozott fogalmaival, pl. a nyílt gondolkodás és →társadalom eszméivel. Ám míg ezek az eszmék, noha tartalmazznak helyes felismeréseket, gyakran szolgálnak hatalmi →ideológia paravánjaként, az apokaliptika nem veti el sem a →hagyomány, sem a →törvény fogalmait, azoknak sokkal inkább az alapját, célját és értelmét tárja fel. Ahogyan belátható, hogy „minden új” (mert ha régi is, ebben az elgondolásban új), úgy a hagyomány is új, amikor mint hagyományt elgondoljuk; és a törvény is új, amikor felfogjuk – s szükségképpen szabadon fogjuk fel, mivel az →igazság lényege a →szabadság. A törvény lényege hasonlóképpen a szabadság, a hagyományé az újdonság, a zártságé a nyitottság, a hamisságé az igazság, a valótlanságé a ~. Mindennek elgondolása során

felfogjuk, hogy a ~ apokaliptikus fogalma e vonatkozásokban befejezetlen, kifejezetlen, feltáratlan, azaz e ~felfogás szükségképpen továbbmutat a ~ azon kiteljesedésére, amely meghaladja a jelen összefoglaló kereteit. ●

Összegzés. Mi tehát a ~? A fentiekben eljutottunk a külsőtől a bensőig, az érzéktől a szellemig, a nyelvtől a közösségig, a történettől a történelemig, a filozófiától az apokaliptikáig. Mondhatjuk vajon, hogy a ~ nem csupán egy-egy szelete ezeknek az átmeneteknek, hanem maga az átmenet az egyikből a másikba? Ha a ~ átmenet, beteljesedés és kiteljesedés, ha a ~ feltárulás, reveláció és újdonság, akkor mindez csak azért van így, mert lehetséges; s lehetőségét oly ~ nyújtja, amely nem egyszerűen túl van az átmenet tartalmain és egészén, hanem magán a túlnaniságon is túl önmagában álló. Mint végső önállóság lehetővé teszi az átmenet tartalmait és egészét, azaz önállóságát visszafogja, felfüggeszti, kenotikusan és refuzívum-szerűen megtagadja. E felfogásban a ~ nem más, mint *refusivum sui*, „öntagadás”; s a latin kifejezés egyszerre jelenti valaminek elvetését és visszavételét, megtagadását és helyreállítását (vö. Mezei Balázs, *Radical Revelation*, 2017, 255-258. old.). A ~ ekképpen az öntagadás által teljesíti ki önmagát, és juttatja ahhoz az önállósághoz, amely végtelenül gazdagabb, mint minden más, öntagadás nélkül önmagában vett önállóság. A ~ mint összeomlás és helyreállítás már mindig is a teljeskörű megújulás összefüggésében áll fenn; ekképpen felmerül a kérdés, hogy ez az összefüggés nem éppen maga a ~? A válasz igenlő, de hozzá kell tennünk, hogy az összefüggés nem más, mint az az újdonság, amely a *kenószisz* és a *hüperüpszószisz*, a kiüresítés és a felmagasztalás refuzív egységében áll (vö. Filippieknek írt levél 2, 7-9). Ahogyan Platón allegorikusan fogalmazott: az univerzum mint isteni lény „önmagát táplálja saját bomlásával” (uő, *Timaios*, 33d, saját ford.). A „bomlás” (*phthiszisz*) itt világosan a kiürülés tartalma, ami azonban nem vész kárba, mivel az öntáplálás anyaga. Az allegóriát magasabb szinten értve ez azt jelenti, hogy a *refusivum sui* mindennél teljesebb gazdagság forrása. A ~ refuzív, s ekképpen végtelen öngazdagodás; mindannak folytonos újrahasznosítása, ami már létrejött. Ebben a hasznosításban tárul fel, apokaliptikus módon, az abszolút újdonság. Ez soha nem következhet be valaminő absztrakcióban, hanem szükségképpen itt és most, abban az eseményben, amely nemcsak felfogja az újdonságot, hanem mintegy megvallja (→vallás). A ~ tehát nem eleve adott, nem is konstruált vagy konstituált – bár mindez része vagy mozzanata a ~egésznek –, hanem összeomlásában helyreálló, helyreállításában összeomló, a kettő refuzív egységében pedig minden részletében és teljes egészében szüntelenül megújuló és megújító újdonság.

Irodalom:

Kellner, Douglas: *Soviet Marxism: A Critical Analysis* (1985);

Leahy, D. G.: *Novitas Mundi: Perception of the History of Being* (1994);

Nagel, Thomas: *What Does It All Mean? A Very Short Introduction of Philosophy* (2008);

Küng, Hans: *Minden dolgok kezdete* (2009);

Laszlo, Ervin: *What is Reality? The New Map of Cosmos and Consciousness* (2016);

Miklos, Vető: *The Expansion of Metaphysics* (2018);

Mezei Balázs, Schmal Dániel (szerkesztők és szerzők): *Megújító újdonság. Tanulmányok Vető Miklós gondolkodásáról* (2020).

Mezei Balázs

© MAGYAR FILOZÓFIAI ENCIKLOPÉDIA